

Hadrianus en Athene: wat vertellen Griekse epigrafische bronnen?

ANNELIES BOSSU

Hadrianus is een Romeinse keizer die tot de verbeelding spreekt. Tot op de dag van vandaag bestaat er interesse voor zijn regering (117-138 n.C.); daarvan getuigt onder meer de tentoonstelling *Hadrian: Empire and Conflict*, die recentelijk in het *British Museum* te zien was.

Kenmerkend voor keizer Hadrianus zijn een uitdrukkelijke vredespolitiek, een uitzonderlijke reislust en een fascinatie voor lokale wetens- en bezienswaardigheden in het algemeen, en voor de Griekse cultuur in het bijzonder. Vaak wordt in het kader van zijn filhellenisme verwezen naar ‘Graeculus’, een bijnaam die zijn voorliefde voor de Griekse cultuur hem reeds als kind opleverde. Dit filhellenisme kan men in verband brengen met het feit dat het Rome waarin Hadrianus opgroeide, een sterk gehelleniseerde stad was geworden. Dat Romeinse auteurs als Statius en Valerius Flaccus werken schreven met Griekse titels en inhoud, en Domitianus zich verwaardigde ‘archont’ te zijn in Athene, al was het dan ‘in absentia’, zijn indicaties van de grote interesse voor Griekse literatuur, filosofie en kunst in het Rome van de Flaviërs. Binnen het filhellenisme van Hadrianus¹ nam zijn aandacht voor de stad Athene, het intellectuele centrum van de Griekse cultuur, uiteraard een belangrijke plaats in. De plundering van Athene door Sulla in 86 v.C. had voor de stad het definitieve einde betekend van een roemvolle klassieke, en daaropvolgende welvarende hellenistische periode. Ondanks de aandacht die Athene vanwege Marcus Antonius en Augustus genoot, zou ze slechts tijdens de Flavische periode iets van haar oude waardigheid terugwinnen, en het was pas onder het patronaat van Hadrianus dat voor de stad een nieuw tijdperk van pracht en praal aanbrak. Athene werd opnieuw gezien als de tweede thuis van alle gecultiveerde mensen. Daarnaast was voor het Romeinse rijk een nieuw ideaal ontstaan: een wereld met twee talen en één cultuur, waarin de Latijnse steden van het westen verzameld waren rond Rome, en de Griekse van het

¹ Er dient wel te worden opgemerkt dat Hadrianus voorzichtig genoeg was om het filhellenisme niet aan Rome op te dringen. Hij besteedde geen uitzonderlijke aandacht aan Griekse goden, en in 121 werd te Rome de bouw van de gigantische tempel van Venus en Roma aangevat.

oosten rond Athene. In het Romeinse rijk onder Hadrianus bekleedde Athene dus een belangrijker positie dan onder voorgaande keizers.

Met mijn masterscriptie had ik tot doel op basis van voornamelijk Griekstalige inscripties de bezoeken van Hadrianus aan Athene en zijn impact op politiek, economisch en religieus gebied aldaar te belichten². Hiertoe stelde ik een corpus van inscripties samen. Om de omvang ervan te beperken, nam ik slechts die teksten op die uit de regeringsperiode van Hadrianus stammen, in Athene teruggevonden werden, en waarin de keizer vermeld wordt. In de *Inscriptiones Graecae (IG)*³ vond ik 112 inscripties die aan deze criteria voldoen, en daar kwamen nog 55 andere bij, eenmaal ik het *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)*⁴ had doorgenomen. Bovendien koos ik ervoor om zeer fragmentair overgeleverde inscripties niet op te nemen.

In dit artikel zal ik mij vooral toespitsen op de activiteiten van keizer Hadrianus te Athene op religieus vlak, en meer in het bijzonder de uitbouw van het zogenaamde ‘Panhellenion’ (cf. *infra*), nadat ik eerst kort de bezoeken van de keizer aan de stad heb gekaderd binnen zijn reizen doorheen het hele Romeinse rijk, en ook zijn impact op politiek en economisch vlak te Athene kort heb behandeld.

De bezoeken van Hadrianus aan Athene, gekaderd binnen zijn reizen doorheen het Romeinse rijk

Van alle Romeinse keizers wordt vooral Hadrianus herinnerd om zijn uitgebreide reizen doorheen de provincies van het Romeinse rijk. Samen met zijn muntslag en bouwpolitiek was zijn reislust ingebed in zijn politieke programma dat bewust afstand wou nemen van het expansiegerichte, militaire beleid van zijn voorganger Trajanus, en op een vredespolitiek wou overgaan, die het hele rijk diende te doordringen. Als voorbeeld voor zijn politieke ideaal fungeerde keizer Augustus, en zo vond ook zijn reislust een parallel in diens persoon. Hadrianus hechtte groot belang aan de kracht van het leger, aangezien hij voor zijn vredespolitiek aan een afschrikkingsinstrument nood had, waarmee hij conflicten onmiddellijk en doeltreffend kon aanpakken.

² Bossu, A., *Keizer Hadrianus in het Atheense stadsleven. Een status quaestionis op basis van Griekse epigrafische bronnen*. Scriptie voorgelegd met het oog op het behalen van de graad van ‘Master in de taal-en letterkunde: Latijn en Grieks’, ingediend aan de Universiteit Gent, 2008.

³ Kirchner, J. (ed.) (1913-1940), *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores (IG II/III²)*. Bero-
lini.

⁴ *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1923-). Lugduni Batavorum.

Vanuit die optiek bezocht hij de troepen die gestationeerd waren in de verste uithoeken van het rijk en die noch vóór hem, noch na hem keizerlijk bezoek kregen⁵. Naast het leger besteedde de keizer vooral aandacht aan de steden van het rijk: hij bezocht er meer dan elke andere ‘imperator’ en fungeerde als weldoener door de bouw van theaters, waterleidingen, heiligdommen en openbare gebouwen. Verder zorgde hij voor de toevoer van levensmiddelen en financierde publieke spelen. Dit alles had tot doel de bevolking tevreden te stellen en in de voordelen van de vrede te laten delen, wat in het kader van zijn vredespolitiek van primair belang was. Aangezien Hadrianus als de ‘ziel’ van zijn hele politieke programma fungeerde, was het belangrijk dat hij de verschillende delen van het rijk met zijn persoonlijke aanwezigheid vereerde; in dat kader dient men zijn talrijke reizen te zien. Hadrianus had ook een grote literaire en artistieke belangstelling en was geboeid door lokale gebruiken en religieuze vragen. Hij wou zijn kennis op deze vlakken uitbreiden door persoonlijk nader onderzoek, en ook dat vormde een doel van zijn reizen⁶.

Tijdens die reizen, waarvan de chronologie trouwens algemeen aanvaard is, bezocht Hadrianus zeker viermaal de stad Athene, waarvan driemaal als keizer. Zijn bezoeken aan de stad kunnen gedeeltelijk aan de hand van inscripties gestaafd worden. Een eerste verblijf van Hadrianus is geattesteerd in het jaar 111/112, dus vóór hij keizer werd. Hij was er archont, zoals blijkt uit inscriptie *IG II² 3286*:

Ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή καὶ ἡ τῶν ἑξακοσίων καὶ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων τὸν ἄρχοντα ἑαυτῶν Ἀδριανόν.

De raad van de Areopaag en de raad van de 600 en het volk van de Atheners <eren> hun archont Hadrianus.

De stad Athene moet Hadrianus bij dat eerste bezoek bevallen zijn, zoals het feit dat hij als keizer verscheidene malen terugkwam, aangeeft. Anderzijds hield Athene ook van hem, want de stad schonk hem het Atheense burgerschap.

Gedurende zijn regeringsperiode ondernam de keizer drie grote reizen en zou hij nog driemaal Athene bezoeken. Op 11 augustus 117 werd hij in Syrië

⁵ Hadrianus greep, daar waar het noodzakelijk was, militair in. Grensconflicten bepaalden dan ook gedeeltelijk zijn reizen (zoals bijvoorbeeld zijn reis naar Britannië in 122 en die naar Syrië in 123) maar waren niet, zoals bij zijn voorgangers, het doel en eindpunt van de reis, maar slechts haltes in een groter reisprogramma.

⁶ De veelvuldige afwezigheid van Hadrianus te Rome, veroorzaakt door zijn bekommernis om door zijn reizen zijn vredesideaal te consolideren, werd na zijn dood als teken van zwakte bestempeld. De relatief bescheiden reizen van zijn opvolger Antoninus Pius werden daarentegen als bewijs van een sterk beleid aangevoerd.

door het leger tot keizer uitgeroepen en via Cappadocië, Galatië, Bithynië en Pannonië keerde hij naar Rome weer, waar hij in juli 118 aankwam.

Drie jaar later, in 121, ondernam Hadrianus een tweede reis. Die voerde naar Gallië, Britannië en Spanje, en opnieuw naar Syrië. In september 124 trok hij, na een tocht door Bithynië, Ionië en delen van Lydië en Phrygië, naar Griekenland en werd er in de Eleusinische mysteriën ingewijd. In de herfst en winter van 124 ondernam hij een uitgebreide tocht doorheen de Peloponnesus en was ten laatste in maart 125 terug in Athene. Hij zat er als ἀγωνοθέτης (rechter/voorzitter van de spelen) de Grote Dionysieën voor en keerde vervolgens naar Rome terug. Tijdens dat bezoek aan Athene in 124/125 gaf hij het startschot voor een gigantisch bouwprogramma.

In de zomer van 128 ving Hadrianus zijn derde reis aan. Hij maakte een tocht door Sicilië, Afrika en Numidië, waarna hij naar Rome terugkeerde en onmiddellijk weer vertrok. In september 128, vijf jaar na zijn eerste inwijding, nam de keizer namelijk opnieuw aan de mysteriën in Eleusis deel en, aangezien hij het mysterie te zien had gekregen, werd hij ἐπόπτης (letterlijk ‘getuige’, gelovige die de hoogste wijding heeft gekregen te Eleusis). Voor zover bekend, verbleef de keizer na zijn wijding in Eleusis slechts op twee plaatsen: Athene en Sparta. Dat dit tweede bezoek van Hadrianus aan Athene als keizer drie jaar na het eerste plaatsvond, kan men uit inscripties afleiden. In twee, namelijk *IG II² 3190* en *IG II² 3733*, staat aangegeven dat ze dateren uit het derde jaar sinds de aankomst van keizer Hadrianus te Athene; er wordt geen melding gemaakt van een eventueel tweede bezoek. In *IG II² 2040* daarentegen staat expliciet vermeld:

[ἐνιαυτῶ] τετάρ[τῳ ἀπὸ τῆς πρώτῃ[ς] [ἐπιδημίας τ]οῦ [μεγίστου
Αὐ]τοκρά[τορος]

in het vierde jaar sinds de eerste aankomst van de grootste
Imperator.

Het tweede bezoek van Hadrianus aan Athene dient men dus drie jaar na het eerste te dateren, namelijk in 128/129. Ten laatste in maart 129 verliet de keizer de stad weer en trok naar het oosten. Er volgde een tocht door Carië, Phrygië, Cilicië en Cappadocië, en de winter van 129 op 130 werd in het Syrische Antiochië doorgebracht. Na de winter reisde Hadrianus naar Arabië en vervolgens naar Judea en Egypte. Op de terugweg van Egypte trok de keizer door Syrië, Cilicië, Pamphylië en Lycië. De winter van 131 op 132 bracht hij opnieuw in Athene door: zijn derde bezoek aan de stad als keizer. Mogelijk nam hij opnieuw aan de mysteriën in Eleusis deel; hij inspecteerde de vele

bouwwerken die in zijn opdracht in de stad werden uitgevoerd en lanceerde nog minstens één nieuw bouwproject. Over Hadrianus' tochten na zijn verblijf in Athene tijdens de winter van 131 op 132 bestaat onduidelijkheid. Er is enkel met zekerheid geweten dat hij op 5 mei van het jaar 134 terug in Rome was. Hierna zou hij Italië nooit meer verlaten.

De impact van Hadrianus te Athene op politiek en economisch gebied

Er is een aantal hervormingen in Athene op politiek en economisch gebied geattesteerd, daterend uit Hadrianus' regeerperiode. De Atheners hadden hem namelijk enige tijd vóór zijn eerste bezoek aan de stad in 124/125 gevraagd om hun wetten te herzien. Hiertoe werden onder andere die van Draco en Solon opnieuw geanalyseerd, waarop de keizer zich vervolgens voor zijn hervormingen inspireerde. Hij vervulde voor Athene dus de rol van νομοθέτης (wetgever) en deze ongewone aandacht voor de wetten en constitutie van Athene kan als een aanwijzing gezien worden voor de grote interesse die de keizer voor de stad had.

Op politiek gebied werden te Athene onder Hadrianus minstens drie constitutionele hervormingen doorgevoerd. De eerste daarvan betrof de vermindering van het aantal leden van de βουλή, de raad die was samengesteld uit bouleuten (raadsleden), die afgevaardigd waren door de φυλαί, de grootste onderverdelingen binnen de stadsstaat. In inscripties *IG II² 3287* en *SEG XII nr. 94*, die dateren uit het begin van Hadrianus' regering, staat ἡ βουλή τῶν X [*βουλή van de 600*] te lezen. Hieruit blijkt dat de βουλή toen nog 600 bouleuten telde, met name 50 uit elk van de 12 toenmalige φυλαί. In inscripties *IG II² 1102* en *IG II² 3311*, die beide uit 132 n. C. dateren, duikt echter reeds ἡ βουλή τῶν Φ [*βουλή van de 500*] op. Tijdens zijn regering werd het aantal bouleuten dus van 600 op 500 gebracht. De vraag stelt zich echter over hoeveel φυλαί deze 500 bouleuten verdeeld dienden te worden; er wordt namelijk algemeen aangenomen dat een wijziging van het aantal bouleuten met de inrichting van nieuwe φυλαί in verband dient gebracht.

Onder Hadrianus' regering werd inderdaad een dertiende φυλή gecreëerd, wat als een tweede constitutionele hervorming kan gezien worden. Voor de vorming van deze nieuwe φυλή, die de naam 'Hadrianis' kreeg⁷, stond elk van de bestaande 12 φυλαί een δῆμος af (een kleine en topografisch

⁷ Er bestaat onenigheid over het feit of Hadrianus zelf deze nieuwe φυλή invoerde (Follet 1979: 119) of de Atheners de nieuwe φυλή invoerden ter ere van de keizer (Boatwright 2000: 144).

begrensdende onderverdeling van de stadsstaat). Ondanks het feit dat men aanneemt dat de wijziging van het aantal bouleuten in verband staat met de creatie van de nieuwe φυλή, blijven de meningen verdeeld over de vraag of beide hervormingen gelijktijdig plaatsgrepen⁸. Ook over de datering van beide hervormingen bestaat geen consensus⁹, en daarenboven blijft het onduidelijk met welk doel deze hervormingen werden doorgevoerd. Mogelijk volgde Hadrianus een archaïserende tendens en keerde hij daarom terug naar het aantal leden dat de βουλή onder Cleisthenes telde.

De derde constitutionele hervorming die onder Hadrianus in Athene werd doorgevoerd, was de toevoeging van de dertiende δῆμος ‘Antinoeïs’ aan de nieuwe φυλή ‘Hadrianis’. Aangezien deze nieuwe δῆμος naar Antinoös werd vernoemd, de lieveling van de keizer, menen sommigen (Follet 1976: 121) dat de toevoeging maar kan plaatsgevonden hebben na diens dood in 130 n.C. Zahrnt meent echter dat de δῆμος ‘Antinoeïs’ reeds vóór de dood van Antinoös aan ‘Hadrianis’ werd toegevoegd en oorspronkelijk de naam Νέαι Ἀθῆναι Ἀδριαναί [*Nieuw Athene van Hadrianus*] droeg; pas later zou de δῆμος dan naar Antinoös zijn vernoemd (Zahrnt 1979: 397-398). Deze nieuwe δῆμος moet mogelijk gelokaliseerd worden in dat deel van Athene dat ‘De stad van Hadrianus’ genoemd wordt en waarvan men soms aanneemt dat het door de keizer gesticht werd¹⁰. De oorspronkelijke naam ‘Νέαι Ἀθῆναι Ἀδριαναί’ van de δῆμος zou verband kunnen houden met de ligging ervan in dit deel van de stad. De naam van dat stadsdeel, ‘De stad van Hadrianus’, werd afgeleid uit inscriptie *IG II² 5185*, een tweedelige inscriptie aangebracht op de zogenaamde boog van Hadrianus, die aan beide zijden een tekst draagt. De ene inscriptie, op de zijde van de boog die naar het oude stadsdeel en de Acropolis gericht is, luidt: Αἴδ’ εἶς’ Ἀθῆναι Θησεῶς ἢ πρὶν πόλις [*Dit is Athene, de voormalige stad van Theseus*]. De tegenhanger van deze inscriptie, die zich op de zijde van de boog bevindt die van het oude stadsdeel is afgewend en naar de Ilissusrivier en het *Olympieium* gericht is, luidt: Αἴδ’ εἶς’ Ἀδριανοῦ καὶ οὐχὶ Θησεῶς πόλις [*Dit is de stad van Hadrianus en niet van Theseus*]. Het hele gebied dat ten oosten van de boog gesitueerd is, wordt dus

⁸ Geagan (Geagan 1967: 95) en Calandra (Calandra 1996: 100) menen dat beide hervormingen gelijktijdig plaatsgrepen, Graindor (Graindor 1934: 83-85) stelt daarentegen dat Hadrianis pas na de hervorming van de βουλή werd gecreëerd.

⁹ Er werden verschillende data geopperd: 121/122 (Follet 1976: 120), 124/125 (Graindor 1934: 18-33; Oliver 1967: 50; Birley 1997: 177), 126/127 (Notopoulos 1946: 53; Traill 1975: 103) en 128/129 (Calandra 1996: 100).

¹⁰ Dit stadsdeel zou zich uitstrekken rond het *Olympieium*, de tempel van de Olympische Zeus, die door Hadrianus werd voltooid. Boatwright (Boatwright 2000: 147) meent echter dat er geen nieuw stadsdeel kan gelokaliseerd worden dat onder Hadrianus werd gecreëerd, en dat de hele stad de sporen van Hadrianus’ verfraaiingsprojecten draagt.

als ‘Stad van Hadrianus’ bestempeld. Bovendien wordt de keizer in deze inscriptie voorgesteld als de opvolger van Theseus, de legendarische stichter van de stad. Dit wordt benadrukt door het feit dat Theseus in beide delen van de inscriptie vermeld wordt en alle keizerlijke titels die normaal aan Hadrianus’ naam worden toegevoegd, zijn weggelaten. De tekst legt de nadruk op de gelijkaardige verwezenlijkingen van de twee ‘stichters van Athene’ en beklemtoont dat Hadrianus de persoon is die de stad nieuw leven heeft ingeblazen.

Naast hervormingen te Athene op politiek gebied, zijn er voor de regeringsperiode van Hadrianus ook economische geattesteerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit inscriptie *SEG XV* nr. 108, die de bepalingen van de keizer aangaande de jaarlijkse olijfolieoogst bevat. Hier verschijnt de ‘imperator’ opnieuw in zijn rol van νομοθέτης in de traditie van Draco en Solon, want ook laatstgenoemde had in verband met de handel in olijfolie reeds wetten ingevoerd. Aangezien de olijfoliewet werd opgesteld door de keizer als νομοθέτης en niet in zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van de Romeinse staat, dient zij niet als een keizerlijke verordening te worden beschouwd; in de praktijk had zij echter wel dezelfde geldigheid. Zoals gezegd, kan Hadrianus’ rol als νομοθέτης te Athene in verband worden gebracht met de speciale interesse die de keizer voor de stad had. Die bijzondere interesse voor, en de nauwe betrokkenheid bij de aangelegenheden van Athene en haar lokale financiën blijken ook uit de olijfoliewet. Zo wordt daarin (r. 46-47) aangegeven dat men Hadrianus op de hoogte dient te stellen, wanneer een koopman gevat wordt nadat hij zonder officiële verklaring over de uitvoer van de olie is uitgevaren. Dit is geen courante clausule: vergeleken met de bepalingen die te vinden zijn in wetten die door de keizer in andere steden van het Romeinse rijk werden doorgevoerd, wijst deze bepaling op de ongewoon hoge betrokkenheid van Hadrianus bij Atheense aangelegenheden. Terwijl in die andere wetten vermeld staat dat men een beroep dient te doen op de lokale autoriteiten of afgevaardigden van Rome, wordt de keizer in de Atheense olijfoliewet expliciet persoonlijk bij de uitvoering van de wet betrokken.

Zoals reeds werd aangegeven, hervormde de keizer de wet van Solon op de handel in olijfolie; zijn olijfoliewet was dus op zich niets nieuws¹¹. Hadrianus voegde echter wel een belangrijk element toe, namelijk de aandacht voor de prijs van de olie, want hij wilde de rol van kooplui als tussenpersonen en de daarmee gepaard gaande grote prijsstijgingen beteugelen. Zo kan men uit

¹¹ De strikte uitvoering van de wet kan daarentegen wel als innovatief element bestempeld worden.

de wet afleiden dat de koopman die de olie aan de staat verkocht, er geen hogere prijs voor kreeg dan de eigenaar van de grond of de boer. Bijgevolg was de producent niet geneigd om zijn waar via een koopman aan de staat te verkopen, aangezien die laatste dan hoogstwaarschijnlijk een lagere prijs zou bieden om zelf nog winst te kunnen maken. De olieproducent verkocht dan ook liever rechtstreeks aan de staat. De wet had dus tot doel te voorkomen dat kooplui onrechtmatig hoge winst zouden maken op een basisproduct als olie¹². Een nog explicietere poging van de keizer om de rol van tussenpersonen te beperken, vindt men in inscriptie *IG II² 1103*. Die bevat een wet over de verkoop van vis; deze werd hoogstwaarschijnlijk eveneens door Hadrianus ingevoerd. Daarin wordt gesteld dat vissers die hun vis rechtstreeks in Eleusis gaan verkopen, vrijgesteld zijn van een algemeen gangbare taks van twee obolen. Hierdoor werd enerzijds de toevoer van vis in Eleusis verzekerd¹³, en werden anderzijds, net als bij de olijfoliewet, sterke prijsverhogingen vermeden, die door de tussenkomst van handelaars veroorzaakt werden. Er staat in de wet (r. 9-12) namelijk te lezen:

πιπρασκέ[τω]σαν δὲ πάντα ἢ αὐτοὶ οἱ κομίζοντες ἢ οἱ πρῶτοι παρ' αὐτῶν ὀνού[με]νοι· τὸ δὲ καὶ τρίτους ὀνητὰς γεινομένους τῶν αὐτῶν ὀνίων με[τα]πιπράσκειν ἐπιτείνει τὰς τειμάς

De importeurs zelf of diegenen die onmiddellijk van hen kopen, moeten alles verkopen. Want het feit dat ook derde kopers in lijn dezelfde goederen opnieuw verkopen, verhoogt de prijzen.

De impact van Hadrianus te Athene op religieus gebied

Zoals werd aangegeven, bracht de regering van Hadrianus in Athene wijzigingen teweeg op politiek en economisch gebied. Hij verwezenlijkte in de stad echter ook veel op het vlak van religie, zoals eveneens uit epigrafisch materiaal af te leiden valt. In dit kader wordt de keizer steeds in verband gebracht met het 'Olympieium', de tempel van de Olympische Zeus. Dit heiligdom, gelegen in het zuidoosten van Athene nabij de rivier Ilissus, kent een lange voorge-

¹² Daarnaast had de olijfoliewet tevens tot doel de stad Athene de aanvoer van olie te garanderen en mogelijk wilde Hadrianus eveneens door middel van de olijfoliewet benadrukken dat de traditionele Atheense democratie door de regering van de Romeinse keizers werd voortgezet. Aangaande deze band tussen het traditionele Athene en het Romeinse Athene, is het van belang op te merken dat de inscriptie die de olijfoliewet bevat, op de verbindingspoort tussen de traditionele agora van Athene en de Romeinse agora is aangebracht.

¹³ Het is mogelijk dat het Hadrianus' intentie was ervoor te zorgen dat er voldoende toevoer van voedsel was op het moment dat in Eleusis de mysteriën plaatsvonden.

schiedenis. De bouw ervan werd gestart onder de Pisistratiden rond 515 v.C., maar de tempel was niet voltooid bij de val van de tirannen, waarna de bouw werd gestaakt. In 174 v.C. vatte Antiochus IV Epiphanes van Syrië het plan op om de tempel af te werken, maar bij zijn dood was het bouwwerk nog steeds onvoltooid en de onafgewerkte tempel werd een trekpleister voor nieuwsgierigen. Uiteindelijk was het Hadrianus die het ‘Olympieium’, in het kader van het grootse bouwprogramma dat hij lanceerde tijdens zijn bezoek aan Athene in 124/125, liet voltooiën. In het voorjaar van 132 was hij bij de officiële inwijding van de tempel en het cultusbeeld van de Olympische Zeus aanwezig.

In het ‘Olympieium’ en in de buurt van dit bouwwerk werd een groot aantal inscripties teruggevonden dat aan Hadrianus gewijd is. Het gaat om teksten die op basissen van standbeelden van de keizer werden aangebracht. Algemeen gesproken werden dergelijke basissen opvallend vaker teruggevonden in en rond het ‘Olympieium’ dan in andere delen van Athene; wanneer men echter nagaat wie de inscripties als oprichters van de standbeelden in en rond de tempel benoemen, doet men een opmerkelijke vaststelling. Bij standbeelden die door privé-personen (zo *IG II² 3315, 3318, 3319 en 3320*) of een priestercollege (*IG II² 3313*) werden opgericht, blijkt het ‘Olympieium’ als vindplaats geen bevoorrechte positie te bekleden. Bij één welbepaalde categorie evenwel, namelijk de standbeelden die werden opgericht door vreemde steden, is dat anders: er werden inderdaad opvallend meer basissen uit deze categorie teruggevonden in en rond het ‘Olympieium’ dan op andere plaatsen in Athene. De inscripties die de vreemde steden op de basissen lieten aanbrengen, zijn volgens een vaste formule opgesteld: na de naam van Hadrianus komt steeds die van de stad die de keizer eert, en aan het eind worden de gezanten of commissarissen vermeld¹⁴. Zo luidt inscriptie *IG II² 3305*, die werd opgericht door de inwoners van Magnesia aan de Maeander:

Ἀ[δ]ριανὸν Σεβ[α]στὸν [Ἰ]λ[ύ]μπιον ἡ [βου]λή [καὶ ὁ δ]ῆμος
τῶν Μαγνήτων τῶν [πρὸς τῷ Μα]νδρ[ῶ] τὸν [ἐ]αυτῶν σωτήρα
καὶ κτ[ίστη]ν διὰ π[ρ]εσβευτοῦ Κ...

De raad en het volk van de inwoners van Magnesia aan de Maeander <eren> Hadrianus Augustus Olympius, hun redder en stichter, door de gezant K....

De andere basissen die in en rond de tempel van de Olympische Zeus teruggevonden werden, werden door de volgende steden opgericht: Efese, Pompeio-

¹⁴ Inscriptie *IG II² 3299*, opgericht door Laodicea ad Mare, vormt hierop echter een uitzondering, omdat ze naast de vaste formule nog andere elementen bevat.

polis in Paphlagonië, Laodicea ad Mare, Milete, Pale op het eiland Kephallenia, Pompeiopolis in Cilicië, Sebastopolis in de Pontos, Sestos (*IG II² 3297 tot IG II² 3304*), Apollonia nabij Cyrene, Coropissus (*IG II² 3306 en IG II² 3307*) en Ceramus in Carië (*IG II² 3310*). Verder werden er zes gelijkwaardige inscripties teruggevonden waarvan de vindplaats onbekend is¹⁵, en ontdekte men er nog twee elders in Athene¹⁶.

Het feit dat er in het Atheense ‘Olympieium’ door steden van over de hele Griekse wereld standbeelden aan Hadrianus Olympius werden gewijd, geeft aan dat er een verband bestaat tussen dit bouwwerk en het panhelleense programma van de keizer. Het epitheton ‘Olympius’, dat Hadrianus in 128/129 aannam, was namelijk onlosmakelijk verbonden met het epitheton ‘Panhellenios’ en tevens met Zeus, hoofdgodheid van de Griekse volkeren en dus de ware panhelleense god. De belangrijkste gebeurtenis op panhelleens gebied tijdens de regering van Hadrianus was de oprichting van het ‘Panhellenion’. Dat was een bond van Griekse steden die het ‘Griekendom’ in een beschermende overkoepelende organisatie wilde samenbrengen en die zowel een religieus als politiek en cultureel doel had. De keizercultus was onlosmakelijk met het ‘Panhellenion’ verbonden en vormde een element van eenheid binnen de bond.

Voor twee van de steden die een standbeeld van Hadrianus in het ‘Olympieium’ lieten oprichten, namelijk Magnesia aan de Maeander (*IG II² 3305*) en Apollonia nabij Cyrene (*IG II² 3306*), is door onafhankelijke bronnen betuigd dat zij leden van het ‘Panhellenion’ waren. Deze vaststelling brengt sommigen (Benjamin 1963: 60 en Willers 1990: 54) ertoe te stellen dat alle steden die standbeelden van de keizer in het ‘Olympieium’ oprichtten, van de bond deel uitmaakten. Anderen (Mitchell 1992: 720) menen daarentegen dat de steden die lid waren van het ‘Panhellenion’, geëerd werden met een opvallende rij bronzen standbeelden in het centrum van het ‘Olympieium’, waarvan geen resten bewaard zijn. De andere Griekse steden dienden zich tevreden te stellen met het oprichten van een standbeeld van de keizer langs de περίβολος, de muur die de tempel omgaf¹⁷. In die visie waren de steden die de

¹⁵ Het gaat om standbeelden die opgericht werden door de steden Dion, Abydos, Aegina, Amphipolis, Anemurium en Cyzicus (*IG II² 3289 tot IG II² 3294*).

¹⁶ Het betreft twee standbeelden die respectievelijk werden opgericht door de inwoners van Thasos en de inwoners van Cyprus (*IG II² 3295 en 3296*). Mogelijk moet aan deze groep ook nog inscriptie *SEG XLI* nr. 143 worden toegevoegd, waarin Philadelpheia in Lydië wordt vermeld, al menen sommigen (Karapa-Molisani 1984-1987: 310-311) dat deze inscriptie verband houdt met de cultus van Dionysus.

¹⁷ In de discussie aangaande de standbeelden en de band met het ‘Panhellenion’, wordt steeds een fragment van Pausanias aangehaald (Περὶ ἡγεσίας τῆς Ἑλλάδος [*Reisbeschrijving van Griekenland*], 1.18.6). Het is namelijk onduidelijk of Pausanias in dit fragment één of twee groepen standbeelden onderscheidt.

standbeelden lieten oprichten waarvan de basissen met inscripties bewaard zijn, dus geen leden van het ‘Panhellenion’; wel waren ze door commissarissen bij de inwijding van het ‘Olympieium’ in 132 vertegenwoordigd. Dat een stad als Magnesia aan de Maeander, die wel lid was, toch een standbeeld van Hadrianus aan de περίβολος liet oprichten, kan verklaard worden door het feit dat deze stad pas onder Antoninus Pius tot de bond werd toegelaten, en reeds voordien, in 132, bij de inwijding van het ‘Olympieium’ het standbeeld had geplaatst. Welke standbeelden ook de leden van het ‘Panhellenion’ al dan niet in de tempel van de Olympische Zeus lieten opstellen, er bestaat in elk geval een verband tussen dit bouwwerk en de bond. Op de specifieke functie van het ‘Olympieium’ binnen het ‘Panhellenion’, zal later verder worden ingegaan.

Eerst stelt zich de vraag wie voor de oprichting van het Panhellenion’ verantwoordelijk was. Algemeen neemt men aan (zo onder meer Spawforth, Walker 1985: 78, Follet, Peppas-Delmouzou 1997: 300, Boatwright 2000: 147) dat deze bond een creatie was van Hadrianus. Jones (Jones 1996: 30-34 en 1999: 15) meent echter dat de keizer weliswaar bij de stichting van het ‘Panhellenion’ een belangrijke rol speelde en het initiatief genegen was¹⁸, maar dat de oprichting van de bond in essentie van de Griekse steden zelf uitging. De aanleiding hiervoor zou, na een onderbreking van acht eeuwen, de voltooiing van het ‘Olympieium’ geweest zijn, die aan de keizer te danken was. In deze context is inscriptie *SEG XLVII* nr. 163 van belang; het gaat om een decreet van de Lydische stad Thyateira, dat in Athene werd aangebracht. Jones (Jones 1999: 11) leest regels 3-7 van deze gehavende inscriptie als volgt:

... [ἡ Θυα]τειρηνῶν πόλις, χ[άριν εἰδύια ἐπὶ ταῖς εὐεργεσίαις τοῦ] με[γίστου Αὐτο]κράτορος Καίσαρο[ς Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ Σεβαστοῦ, σωτήρος] καὶ [εὐεργέτο]υ, πατρὸς τῆς πα[τρίδος, ἀρχιερέως μεγίστου, ὑπάτου, δι’] ὧν π[όλεις καὶ ἔθ]νη τῆς ἀπάσης Ἑ[λλάδος τοῦ σεμνοτάτου μετέχειν Πανελ]ληνί[ου παρεκελεύσα]το, ...

... de stad van de inwoners van Thyateira, erkentelijk voor de weldaden van de grootste Imperator Caesar Trajanus Hadrianus Augustus, redder en weldoener, vader des vaderlands, pontifex maximus, consul, door middel waarvan hij die steden en volkeren

¹⁸ Jones meent dat Hadrianus de Grieken aanspoorde om deel uit te maken van de bond, het voorstel van de Grieken om de bond op te richten aan de senaat voorlegde en de steden en volkeren een aandeel gaf in de bond. Dit leidt hij af uit inscriptie *SEG XLVII* 163.

van heel Griekenland aanspoorde deel te hebben aan het zeer achtenswaardige Panhellenion,...

In de lezing van Jones wordt in het midden gelaten of Hadrianus het ‘Panhellenion’ persoonlijk stichtte, dan wel slechts assisteerde bij de uitbouw van de bond. Jones biedt hiermee een alternatief voor de lezing van Follet en Peppas-Delmouzou (Follet, Peppas-Delmouzou 1997: 296), die menen dat de keizer wel degelijk voor de creatie van het ‘Panhellenion’ verantwoordelijk was, en de regels 6-7 dan ook als volgt lezen:

... [ἐξ] ὧν π[όλεις καὶ ἔθ]νη τῆς ἀπάσης Ἐ[λλάδος εἰς τὸ σεμνότατον τοῦτο Πανελ]λήνι[ον κατεστήσα]το, ...

waardoor hij de steden en volkeren van heel Griekenland in dat zeer achtenswaardige Panhellenion *verzamelde*.

Om deze laatste interpretatie, namelijk de stichting van de bond door Hadrianus zelf, kracht bij te zetten, wordt vaak verwezen naar de regels 13-14 van dezelfde inscriptie die door Follet en Peppas-Delmouzou als volgt worden gelezen:

... ὅτ[ι ἰδί]α καὶ κοινῇ πᾶν τὸ τῶν Ἑλλή[νων] εὐεργέτησεν ὁ βασιλεύς, συναγα[γῶν] ἐξ αὐ[τῶν ἐκεῖνο τ]ὸ συνέδριον, ὡς φ[ιλο]τειμίαν κοινήν, εἰς τῆ[ν λαμ]προτάτη[ν Ἀ]θηναί[ων] πόλιν...

omdat de keizer alle Grieken op privé-gebied en op publiek gebied een weldaad bewees, *door uit hen die vergadering te vormen*, als gemeenschappelijke vrijgevigheid, in de schitterendste stad van de Atheners.

Op een kleine wijziging na wordt deze lezing ook door Jones aanvaard¹⁹. Wanneer men, zoals Jones, de Griekse steden voor de oprichting van het ‘Panhellenion’ verantwoordelijk stelt, rijst de vraag hoe en waarom die uit eigen initiatief een panhelleense organisatie oprichtten. Er dient te worden gewezen op het ambitieuze, grootse aspect van de onderneming, waarbij mogelijk zelfs vragen rezen omtrent aanpassingen van de Romeinse administratieve wetten (Marotta 1995: 159-161). Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk

¹⁹ Jones leest “ὅτ[ι ἅ]μα τε κοινῇ πᾶν τὸ τῶν Ἑλλή[νων] εὐεργέτησεν ὁ βασιλεύς” [*omdat de keizer tegelijkertijd alle Grieken gemeenschappelijk een weldaad bewees*] op regel 13 van de inscriptie.

dat een initiatief met zo'n grote impact van Griekse provincialen uitging; het is in elk geval een onderneming zonder precedent. Bovendien was het 'Panhellenion' een eerbetoon aan Athene, zoals eveneens blijkt uit inscriptie *SEG XLVII 163* (regels 15-16), en kwam deelname aan de bond eigenlijk neer op een vorm van onderwerping aan deze stad. Zo dienden de Panhellenen (commissarissen van de steden die lid waren van de bond) naar Athene te reizen en werd bovendien van de lidstaten geëist dat ze een deel van hun oogst aan Eleusis afstonden²⁰. Het is ongeloofwaardig dat de Griekse steden, in een tijd waarin onderlinge rivaliteiten niet onbestaande waren, vrijwillig deze superioriteit van Athene aanvaard zouden hebben. Dat de voltooiing van het 'Olympieum' de Griekse steden ertoe zou hebben aangezet om het 'Panhellenion' op te richten, roept eveneens vragen op. Het lijkt niet vanzelfsprekend dat bouwactiviteiten in één stad voor andere steden, die ver van Athene gelegen zijn, de aanleiding zouden gevormd hebben voor de oprichting van de bond. Wel wordt, waar het de datum van de creatie van het 'Panhellenion' betreft, algemeen aangenomen dat de stichting ervan met de inwijding van het 'Olympieum' in 131/132 samenviel.

Er is dus geen eensgezindheid over de vraag wie voor de oprichting van het 'Panhellenion' verantwoordelijk was, maar hoogstwaarschijnlijk betrof het een initiatief van Hadrianus zelf. Als dat zo is, blijkt uit de oprichting van de bond eens te meer het verlangen van de keizer om met het roemrijke verleden van Griekenland aan te knopen, een tendens die reeds duidelijk werd uit de politieke en economische hervormingen tijdens zijn regering²¹. De keizer treedt met de stichting van de bond namelijk in de voetsporen van Pericles. Zoals Plutarchus getuigt (Plutarchus, *Περικλῆς* 17), had die na de vrede van Callias voorgesteld om gezanten van alle Griekse steden, zowel uit Europa als Azië, in Athene samen te brengen om het welzijn van Hellas en de algemene vrede te bespreken. Door de weerstand van Sparta werd dit plan toen echter niet uitgevoerd. Bovendien droeg ook Pericles, net als Hadrianus, het epitheton 'Olympius'. Daarnaast geeft de naam 'Panhellenion' op zich reeds een 'antieke toets', aangezien de term Πανέλληνας (Panhellenen) voor de eerste maal voorkomt in de scheepscatalogus van de *Ilias* (Homerus, *Ἰλιάς* 2.530) en vanaf de vijfde eeuw v.C. slechts zelden gebruikt werd, om vervolgens door

²⁰ De band tussen het 'Panhellenion' en Eleusis, maakt het verder geloofwaardig dat Hadrianus een belangrijke rol speelde in de stichting van de bond. De aandacht van de keizer voor Eleusis en de mysteriën aldaar, is namelijk bekend.

²¹ Cf. Hadrianus' rol als *νομοθέτης* in de traditie van Draco en Solon, de terugkeer naar het aantal bouleuten ten tijde van Cleisthenes en de overeenkomsten tussen Hadrianus en Theseus, de legendarische stichter van Athene.

toedoen van Hadrianus in de tweede eeuw weer courant te worden (Calandra 1996: 102).

Echter, ondanks het feit dat Hadrianus door de stichting van het ‘Panhellenion’ in de voetsporen van de Atheense Pericles trad en blijk gaf van een grote aandacht voor de stad Athene, had hij oorspronkelijk toch een andere stad in gedachten als centrum van de bond, namelijk Delphi. De keizer had sinds kort na zijn aantreden een uitzonderlijke interesse getoond voor Delphi en voor de Delphische Amphictyonie, de bond van mensen die bij het heiligdom van Apollo aldaar samenkwamen en de cultus ervan onderhielden. In een inscriptie uit Delphi die dateert van 125²², dus acht jaar na Hadrianus’ aantreden als keizer, staat te lezen dat het surplus van stemmen in de Amphictyonie waarover de Thessaliërs beschikten, onder de Atheners, Spartanen²³ en de andere steden moest worden verdeeld ἵνα ἡ κοινὸν πάντ[ω]ν τῶν Ἑλλήνων το συνέδρ[ι]ον [*opdat de bond* (nl. de Delphische Amphictyonie) *een gemeenschappelijke bond zou zijn van alle Grieken*]. Deze tekst geeft aan dat Hadrianus reeds lang vóór de creatie van het ‘Panhellenion’ zijn panhelleense programma voor ogen had. Toen hij enkele jaren later het ‘Panhellenion’ uitbouwde, koos hij als centrum voor de bond echter niet Delphi maar Athene. Hiervoor worden verscheidene redenen aangehaald. De structuur van de Amphictyonie was mogelijk te sterk in traditie geworteld om de creatie van de Panhelleense bond en de uitbreiding die ermee gepaard ging, toe te laten. Daarnaast beschikte de keizer binnen de Amphictyonie misschien ook niet over voldoende mogelijkheden om de keizercultus, die zoals gezegd een element van eenheid binnen het ‘Panhellenion’ vormde, uit te bouwen (Willers 1990: 100). Ten derde kan worden opgemerkt dat een Delphische bond onvermijdelijk, zelfs na hervormingen, een bond zou blijven van de steden van het Griekse moederland (Birley 1997: 219); er waren echter ook ver buiten de grenzen van dit moederland Grieken te vinden. Daarom vatte de keizer het plan op om een nieuwe bond te stichten en het centrum daarvan in Athene te vestigen. Die stad was gelinkt aan het oeroude heiligdom van Eleusis, waarvan algemeen bekend was dat het mensen van verschillende herkomst en stand samenbracht. Bovendien moest de cultus van Apollo in Delphi ten tijde van Hadrianus aan invloed en aanzien inboeten, terwijl de Eleusinische mysteriën hun belangrijke rol in de traditionele Griekse religie overtuigend behielden.

²² Deze inscriptie werd uitgegeven door Oliver, J.H. (1989), *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia: The Amer. Philos. Soc: 183-190.

²³ Het feit dat Sparta in deze brief expliciet wordt vermeld, is opnieuw een voorbeeld van Hadrianus’ focus op het klassieke Griekenland, aangezien het Romeinse Sparta niets meer voorstelde.

Hadrianus' aandacht voor het roemrijke verleden van Griekenland, die reeds een aantal keer aangehaald werd, komt ook naar voor wanneer men nagaat welke steden tot het 'Panhellenion' werden toegelaten. Naast een goede relatie met Rome en de weldaden die ze van de keizer hadden verkregen, was het belangrijkste toelatingscriterium een authentieke Griekse oorsprong. De kandidaten dienden hun 'Greekness' te bewijzen, en dat niet alleen op het vlak van cultuur maar ook qua ras. Het is echter onduidelijk hoe de kandidaat-leden hun Griekse afstamming bij de bond verdedigden; mogelijk werd door ambassadeurs een speech gegeven, wat zou kaderen in de Tweede Sofistiek. Aangezien het Griekse vasteland als het etnische moederland van het Griekendom werd beschouwd, verenigde het 'Panhellenion' dus de Griekse moedersteden en hun oorspronkelijke overzeese kolonies. Steden die daarentegen meer recentelijk tijdens de hellenistische periode in 'Griekse stijl' waren gesticht, werden niet tot de bond toegelaten²⁴. Die nadruk op Griekse afstamming had een opmerkelijk gevolg, want de tendens bij de steden van het Griekse oosten om een heroïsche Griekse afstamming te verzinnen, werd hierdoor aangewakkerd. Met opvallende vindingrijkheid werden Homerus en de Griekse mythologie aangewend om stichting door obscure figuren uit de heroïsche tijd te staven. Zo beweerde de stad Cibra in Phrygië dat ze een kolonie was van de Spartanen en verwant met de Atheners, terwijl diezelfde stad in de augusteïsche periode nog als een niet-Griekse stichting werd beschouwd.

De vraag stelt zich uiteraard welke steden lid waren van het 'Panhellenion'. Minstens elf uit Achaea, tien uit Asia, vijf uit Creta et Cyrenae, één uit Thracia en één uit Macedonia waren lid. Het 'Panhellenion' telde dus minstens 28 leden uit de vijf Egeïsche provincies²⁵. Wanneer we nagaan welke steden lid waren van het 'Panhellenion', doen we een aantal opmerkelijke vaststellingen. Ten eerste is de afwezigheid van steden uit het westen van de Griekse wereld opvallend. Er moet uiteraard in acht worden genomen dat het overgeleverde bewijsmateriaal onvolledig is en de steden uit het Griekse westen dus mogelijk wel deel uitmaakten van de bond. Anderzijds is het ook mogelijk dat Rome eerder weigerachtig stond tegenover een unie van een erg

²⁴ Deze voorwaarde lijkt door Rome te zijn opgelegd en vormt dus mogelijk een extra argument om te staven dat het 'Panhellenion' door Hadrianus werd gecreëerd (Spawforth 1999: 350).

²⁵ Het gaat om Athene, Megara, Sparta, Chalcis, Argos, Acraephia, Epidaurus, Amphiclea (?), Methana, Corinthe, Hypata en Demetrias (deze laatste twee waren mogelijk vertegenwoordigd door de Thessalische bond) voor Achaea, Aezani, Thyateira, Tralles, Sardes, Milete, Magnesia aan de Maeander, Apamea, Rhodos en Synnada voor Asia, Cyrene, Apollonia, Gortyn, Hierapytna en Lyttus (deze laatste drie waren vertegenwoordigd door de Kretenzische bond) voor Creta et Cyrenae, Thessalonica voor Macedonia en tot slot Perinthus voor Thracia.

groot deel van de Griekse wereld binnen een organisatie die onder de leiding stond van de Grieken zelf. Ten tweede blijken er, waar het het lidmaatschap in het oosten betreft, alleen leden geattesteerd te zijn uit de Egeïsche kuststreek en de omgeving ervan. Uit de inscripties die in en rond het ‘Olympieium’ werden teruggevonden en die reeds aan bod kwamen, kan echter worden opgemaakt dat een veel groter deel van Romeins Asia bij de inwijding van het bouwwerk in 132 vertegenwoordigd was. Dat deze steden geen lid waren van het ‘Panhellenion’, moet men hoogstwaarschijnlijk wijten aan het feit dat ze niet of onvoldoende in staat waren hun authentieke Griekse oorsprong te staven. Zoals hierboven reeds werd aangegeven, was dat een van de belangrijkste toelatingsvoorwaarden van de bond. Ten derde is de afwezigheid van belangrijke oude steden als Efese en Smyrna opvallend. Sommigen (zo Birley 1997: 345) menen dat deze steden wel degelijk lid waren van het ‘Panhellenion’ en dat het onvolledig overgeleverde bewijsmateriaal er de oorzaak van vormt dat hun lidmaatschap niet geattesteerd is. Anderen (zo Spawforth 1999: 343) stellen dat deze trotse steden voor het lidmaatschap bedankten, omdat ze zich niet aan de hegemonie van Athene wilden onderwerpen, die binnen de bond duidelijk naar voren kwam.

Waar het de bevoegdheden van het ‘Panhellenion’ betreft, was de bond in de eerste plaats een religieuze organisatie die te Athene voor de cultus van Hadrianus Panhellenios en de latere keizers instond. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Panhellenen, net zoals de provinciale priesters van de keizercultus, kronen droegen waaraan keizerlijke bustes waren vastgemaakt. In de context van de keizercultus te Athene dienen de altaren vermeld die op verschillende locaties in Athene teruggevonden werden en aan Hadrianus gewijd zijn, 94 in totaal, namelijk inscripties *IG II² 3324* tot *IG II² 3380*, *SEG XII* nrs. 147 en 148, *SEG XIV* nrs. 123, 124 en 125, *SEG XVIII* nrs. 80d en 80f, *SEG XXI* nrs. 705-730, één inscriptie die door Oliver en Dow werd uitgegeven (Oliver, Dow, 1935: nr. 24) en vier inscripties die door Oliver werden uitgegeven (Oliver 1941: nrs. 49-52). Hoogstwaarschijnlijk dient men ook inscripties *SEG XII* nr. 149, *SEG XIV* nr. 203, en *SEG XLIX* nr. 208 bij deze altaren te rekenen. Het leeuwendeel van deze inscripties luidt: Σωτήρι καὶ κτίστῃ Αὐτοκράτορι Ἀδριανῶ Ὀλυμπίῳ [*aan redder en stichter Imperator Hadrianus Olympius*]. De overige altaren dragen een erg gelijkaardige inscriptie. De steeds terugkerende formule op de altaren en het grote aantal ervan wijzen op het feit dat ze hoogstwaarschijnlijk ter gelegenheid van een officiële gebeurtenis aan de keizer werden gewijd. Die officiële gebeurtenis kan de stichting van het ‘Panhellenion’ geweest zijn. Het woord κτίστης [*stichter*] duidt mogelijk ook op Hadrianus’ rol als stichter van de bond. Naast

de focus op de keizercultus had het ‘Panhellenion’ op religieus vlak ook banden met de mysteriecultus in Eleusis. Twee bogen, die kopieën zijn van de Atheense boog van Hadrianus die reeds vermeld werd, staan voor de hoofdingang van het heiligdom in Eleusis. Ze werden rond 180 opgetrokken en elk van beide draagt een opschrift waaruit blijkt dat ze door de Panhellenen aan de twee godinnen, Demeter en Persephone, en de keizer zijn gewijd. Sommigen menen dan ook dat de boog van Hadrianus in Athene eveneens door de Panhellenen werd opgericht (Willers, 1990: 72-96). Men kan daartegen echter inbrengen dat de boog in Athene zo dicht bij de muur van het ‘Olympieium’ staat, dat hij waarschijnlijk gebouwd werd vóór de voltooiing van die muur. De muur zelf werd afgewerkt vóór de inwijdingsceremonie van het ‘Olympieium’ die plaatsvond in 131/132 en samenviel met de stichting van het ‘Panhellenion’. Het lijkt bijgevolg onmogelijk dat de bond, nog vóór de creatie ervan, tot de oprichting van de boog opdracht gaf (Boatwright 1994: 429). Natuurlijk stelt zich de vraag wie de boog van Hadrianus in Athene dan wel liet oprichten. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat het Hadrianus zelf was, aangezien hij, die zoveel bewondering had voor het klassieke Athene, zichzelf nooit met zoveel hoogmoed met Theseus zou vergeleken hebben. Bovendien werd er voor de boog marmer gebruikt van een opvallend lagere kwaliteit dan dat van bijvoorbeeld het ‘Olympieium’. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat de boog door de Atheners zelf werd opgericht. Naast de zorg voor de keizercultus en de band die de bond met de Eleusinische mysteriën had, stond het ‘Panhellenion’ ook in voor de organisatie van de ‘Panhellenia’, spelen die om de vier jaar te Athene gehouden werden en voor de eerste maal plaatsvonden in 137. De leider van het ‘Panhellenion’, die ‘archont’ werd genoemd en steeds voor vier jaar werd aangesteld, vervulde meestal ook de rol van priester van Hadrianus Panhellenios en ἀγωνοθέτης (rechter/voorzitter van de spelen) van de ‘Panhellenia’. Verder stond het ‘Panhellenion’ op financieel vlak in voor het onderhoud van de gebouwen die eigendom waren van de bond, en fungeerde het mogelijk ook als rechtbank.

Tot slot dient in verband met het ‘Panhellenion’ nog een laatste element behandeld te worden. Er bestaat namelijk discussie over de vraag of het ‘Panhellenion’ alleen duidde op een instelling, dan wel of er ook een gebouw bestond dat die naam droeg. Indien er inderdaad een gebouw was met de naam ‘Panhellenion’, waar de Panhellenen vergaderden en dat tevens fungeerde als cultusplaats voor Hadrianus Panhellenios, dient uiteraard te worden bekeken waar dat gebouw zich bevond. Sommigen menen dat dit gebouw samenviel met het ‘Olympieium’ (Willers 1990: 54-67, Birley 1997: 344). Ter ondersteuning van deze stelling kunnen de standbeelden van de keizer

worden aangehaald die reeds aan bod kwamen en die mogelijk door de leden van het ‘Panhellenion’ werden opgericht. Verder dient erop gewezen dat de inwijding van het ‘Olympieium’ en de stichting van het ‘Panhellenion’ gelijktijdig plaatsvonden, en dat uit geen enkele literaire bron of inscriptie met zekerheid kan worden afgeleid dat er een apart gebouw bestond dat als ‘Panhellenion’ werd bestempeld. Anderzijds kan worden opgemerkt dat het ‘Olympieium’ niet erg geschikt was als vergaderruimte, aangezien het met oudere altaren was volgestouwd en er, zoals gezegd, een groot aantal standbeelden van Hadrianus stond opgesteld (Boatwright 1994: 427-428). Bovendien klinkt het aannemelijk dat de keizer er, ten gevolge van zijn respect voor de traditie van het heiligdom, niet voor opteerde zijn eigen cultus in het ‘Olympieium’ te vestigen, maar daarentegen liever een eigen heiligdom liet oprichten. Mogelijk bestond er dus een apart heiligdom dat de naam ‘Panhellenion’ droeg. Waar het de locatie van dit heiligdom betreft: er werden verschillende voorstellen geopperd, maar eensgezindheid is er niet.

Besluit

Kenmerkend voor keizer Hadrianus was zijn uitgesproken filhellenisme; zijn regering is in de metropool van de Griekse cultuur dan ook niet onopgemerkt voorbijgegaan. Hij voerde in Athene hervormingen door op constitutioneel en economisch gebied, verfraaide de stad met grootschalige bouwprojecten en kende haar opnieuw een sleutelrol toe door ze tot het centrum van het ‘Panhellenion’ te maken. Naar eigen zeggen wilde Hadrianus geen gelegenheid onbenut laten om Athene te bevoordelen, zoals hij aangeeft in inscriptie *IG II² 1102*:

ἴστε ὡς πάσαις χρῶμαι προφάσεσιν τοῦ εἶ ποιεῖν καὶ δημοσίᾳ τὴν πόλιν καὶ ἰδίᾳ Ἀθηναίων τινάς

Weet dat ik alle gelegenheden aangrijp om de stad op publiekelijk vlak te bevoordelen en individuele Atheners op privé-gebied.

De talrijke inscripties die verband houden met de regering van Hadrianus te Athene en die her en der in de stad teruggevonden werden, zijn zonder meer een indicatie van de nadrukkelijke aanwezigheid van deze keizer in het Atheense stadsleven.

Bibliografie

- Beaujeu, J. 1955. *Religion romaine à l'apogée de l'Empire. I: la politique religieuse des Antonins (96-192)*. Paris: Les Belles Lettres.
- Benjamin, A.S. 1963. "The Altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program", in: *Hesperia* 32: 57-86.
- Birley, A.R. 1997. *Hadrian, the Restless Emperor*. London – New York: Routledge.
- Boatwright, M.T. 2000. *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Boatwright, M.T. 1994. "Hadrian, Athens and the Panhellenion", in: *JRA* 7: 426-431.
- Calandra, E. 1996. *Oltre la Grecia. Alle origini del filellenismo di Adriano*. Perugia: Ed. Scientifiche Italiane.
- Day, J. 1942. *An Economic History of Athens under Roman Domination*. New York: Columbia University Press.
- Follet, S. 1976. *Athènes au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques*. Paris: Les Belles Lettres.
- Follet, S. & D. Peppas-Delmouzou 1997. "Le décret de Thyatire sur les bienfaits d'Hadrien et le 'Panthéon' d'Hadrien à Athènes", in: *BCH* 121: 291-309.
- Geagan, D.J. 1967. *The Athenian Constitution after Sulla* (Hesperia Supplements 12). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Graindor, P. 1934. *Athènes sous Hadrien*. Le Caire: Impr. nationale Boulac.
- Halfmann, H. 1986. *Itinera Principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*. Stuttgart: Steiner.
- Jones, C.P. 1999. "A Decree of Thyatira in Lydia", in: *Chiron* 29: 1-21.
- Jones, C. P. 1996. "The Panhellenion", in: *Chiron* 26: 29-56.
- Kahrstedt, U. 1954. *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*. Bern: Francke.
- Karapa-Molisani, H. 1984-1987. "One more Dedication to the Emperor Hadrian at Athens", in: A.G. Kalogeropoulos (ed.), *Πρακτικά του Η' διεθνούς συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής επιγραφικής*. Αθήνα: Επιγραφικό Μουσείο, 308-311.
- Kirchner, J. (ed.) 1913-1940. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores (IG II/III²)*. Berolini: s.n.
- Marotta, V. 1905. "Il senato e il Panhellenion", in: *Ostraka* 4: 157-167.
- Mitchell, S. 1992. "D. Willers, Hadrians panhellenisches Programm", in: *BJ* 192: 718-722.
- Notopoulos, J. A. 1946. "The Date of the creation of Hadrianis", in: *TAPhA* 77: 53-56.
- Oliver, J.H. 1989. *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia: The Amer. Philos. Soc.
- Oliver, J.H. 1970. *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East* (Hesperia Supplements 13). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

- Oliver, J.H. 1967. "Philosophers and Procurators, Relatives of the Aemilius Juncus of Vita Commodi 4, 11", in: *Hesperia* 36: 42-56.
- Oliver, J. H. & Dow, S. 1935. "The American Excavations in the Athenian Agora: Sixth Report", in: *Hesperia* 4: 5-90.
- Oliver, J.H. 1941. "The American Excavations in the Athenian Agora: Twentieth Report", in: *Hesperia* 10: 237-261.
- Oliver, J.H. 1965. "The Athens of Hadrian", in: CNRS (ed.), *Les empereurs romains d'Espagne*. Paris: Ed. du CNRS, 123-133.
- Oliver, J.H. 1953. "The Ruling Power: A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides", in: *Transact. Of the American Philos. Soc.* 43: 871-1003.
- Plácido, D. 1992. "La ley olearia de Adriano: la democracia ateniense y el imperialismo romano", in: *Gerión* 10: 171-179.
- Strubbe, J.H.M. 1984-1986. "Gründer kleinasiatischer Städte, Fiktion und Realität", in: *AncSoc* 15-17: 253-304. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 1923-. Leiden.
- Spawforth, A.J. 1999. "The Panhellenion Again", in: *Chiron* 29: 339-352.
- Spawforth A.J. & Walker, S. 1985. "The World of the Panhellenion. I: Athens and Eleusis", in: *JRS* 75: 78-104.
- Syme, R. 1988. "Journeys of Hadrian", in: *ZPE* 73: 159-170.
- Trails, J. S. 1975. *The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council* (Hesperia Supplements 14). Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Willers, D. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm: archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian*. Basel: Vereinigung der Freunde antiker Kunst Archäol. Seminar der Univ. Basel.
- Wörle, M. 1992. "Neue Inschriftenfunde aus Aiziano I", in: *Chiron* 22: 337-376.
- Zahrnt, M. 1979. "Die <Hadrianstadt> von Athen", in: *Chiron* 9: 393-398.